

KALAMBUR STILISTIK VOSITA SIFATIDA VA UNI TARJIMA QILISH ASOSLARI

Sh. Jabborova.
SamDCHTI magistranti

Kalambur nima? Kalambur - bir xil so'z uchun turli xil ma'nolarni ishlatadigan adabiy vosita. O'yinlar orqali xatga hazil qo'shishi mumkin va ba'zi hollarda diqqatli o'quvchilarni qiziqtirish uchun kutilmagan hazilni yashirishi mumkin. Odatda, so'z o'yinlari kulgili maqsadlar uchun mo'ljallangan, ammo adabiy asarlarda ular ko'pincha jiddiy ma'noga ega. O'yin va hazil o'rtasidagi farq bormi? Odamlarga hazildan so'z birikmalarini ajratish qiyin bo'lishi mumkin, chunki ular tabiatan o'xshash, ammo bir xil emas. So'z o'yinlari so'z o'yinlariga asoslangan nutq figuralaridir, hazil esa kulgili effekt uchun mo'ljallangan hikoya tuzilishiga ega hazil namoyishidir.

Jahon adabiyoti namunalari ko'plan adiblarning kalambur vositasiga murojaatini ko'rishimiz mumkin va ularni aynan o'zbek tiliga tarjima qilishda bir qancha jihatlarga e'tibor qaratish talab qilinadi. Tarjimashunoslik ilmidagi ko'plab masala va vazifalar hamon o'z yechimini kutmoqda. Kalambur (so'z o'yini) tarjimasi masalasi ham shular qatoridandir. Xorij ilmidagi bugungi kunga qadar mazkur sohada ko'plab izlanishlarning amalga oshirilganligiga qaramasdan, kalambur kabi vositaning xususiyatlari to'g'risida hali bir to'xtamga kelinmagan va uning etimologiyasi to'g'risidagi turli fikr-mulohazalar mavjudligi e'tirof etilmoqda. Kalambur so'zining kelib chiqishi tarixida calambour, calembourg kabi yozilishi shakllari mavjud bo'lib, mazkur termini Kalemberg shahri nomi yoki turli latifalardagi tarixiy shaxslar ismlari bilan bog'laydilar: Lyudovik XIV davrida yashab o'tgan, tilni bilmaganligi sababli fransuzchani buzib, o'zining beixtiyor yaratgan kinoyali, dudmol qochirimlari bilan mashhur bo'lgan vestfaliyalik graf Kalanber yoki Kalembergdir. Kalambur so'zi italyan «calamoburlare» (peroda (yozuv quroli) hazillar yozmoq ifodasidan kelib chiqqanligi to'g'risida ham taxminlar mavjud. Yana bir o'ziga xos rivoyatda bayon etilishicha, mazkur so'z qachonlardir Hindistondan Yevropa mamlakatlariga olib kelingan kalambur daraxti nomidan olingan bo'lib, nutqda nomuvofiq qo'llanilishi tufayli kulgili holatni keltirib chiqargan va oqibatda Fransuz dramaturgi Fuzelye tomonidan aniqlanganidek, iste'dotsiz shoir, abbat (Fransiya katoliklarning ruhoniysi) Sheryening hazilomiz she'riy uydirmalarida aforizm ko'rinishida (Pleurons tous en ce jou, Du bois decalambour. Bugun ham ko'z yosh qilamiz, kalambur daraxti uchun) o'z ifodasini topgan. XVIII asrning oxiriga kelib esa kalambur so'zi fransuz tili lug'atidan joy olib ulgurdi. Tilshunoslik ilmidagi ham hamon kalamburning asl mohiyatini yorituvchi yagona bir tushuncha shakllanmaganligi tufayli mazkur termin atrofidagi ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, tahlilimizdagi termin – “so'z o'yini”, “so'z o'tkirligi”, “ikki ma'noli”, “hazil” kabi nomlarni olgan. Shuni ham hisobga olish kerakki, barchasining ma'no va mazmuni turlicha sharh-izohlarga ega bo'lib kelmoqda. Ko'plab xorij izohli lug'atlarida kalambur so'zining manosi turli talqinlar keltirilganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Masalan, S.I.Ojegovning “Rus tili lug'atida” “Kalambur –

komiklikka (kulgili) asoslangan, talaffuzi o‘xshash, ammo ma’nolari turli xil so‘zlardan iborat hazildir” kabi ta’rif keltirilgan.[Ojegov I, 1989,. 734]

Kalamburning asosiy stilistik maqsadi – kitobxon diqqat-e’tiborini jalb eta olgan matnning ma’lum bir nuqtasidagi komik effekt yoki satirik ohang bo‘lib, mazkur vositaning aynan shu jihati mutarjim tomonidan tarjimada to‘laqonli aks ettirilishi maqsadga muvofiqdir. I.V.Lyoxin va professor F.N.Petrov tahririyati ostidagi “Chet tili so‘zlari lug‘atida” quyidagicha tavsif keltirilgan: “Kalambur – bu turli mazmundagi so‘zlarning o‘xshash talaffuziga asoslangan so‘z o‘yini”. Kalamburga keltirilgan bunday talqinlar ba’zi nazariyachilar tomonidan ma’qullanmagan. “So‘zlarning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolari o‘rtasidagi chegara nisbiy va o‘zgaruvchandir. So‘zlarning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolarini taqqoslanishini kalamburning asosi deb qabul qilinishini adolatli deb bo‘lmaydi”. “Kalambur – bu komik ta’sirga ega talffuzlar o‘xshashligida qurilgan o‘tkir va zukko so‘z o‘yini”[Lekxin I.V., F.N.Petrov., 1988,. 254.]

“Kalambur stilistik vosita emas, balki u badiiy nutqning alohida kichik janri bo‘lib, maqol, aforizm, topishmoqlar bilan bir qatorda turuvchi kichik shakldagi badiiy asar.[Norman B.Y., 2006, 8] Shuningdek, mazkur janri B.Y. Normanning ham o‘tkir gap, anekdot bilan bir qatorda e’tirof etishi bejiz emasdir”.Tahlilimizdagi terminning tavsifi muammolari qatorida uni so‘z o‘yini sifatida o‘rganish masalasi ham o‘rin olgan. Ba’zi tilshunos olimlar “kalambur” va “so‘z o‘yini”ni bir-biriga tenglashtirsalar, boshqalari esa so‘z o‘yini tushchasini turli til vositalarini o‘z ichiga oluvchi, aksariyat hollarda, kalamburdan yiroq bo‘lgan ancha keng hodisa deb qaraydilar. O.S.Axmanova tahririyati ostidagi lingvistik terminlar lug‘atida quyidagicha ta’rifni kuzatishimiz mumkin: “Kalambur (so‘z o‘yini) – bir so‘zning turli mazmunlari yoki ikkita bir xil talaffuz etiluvchi so‘zlarning yumoristik (parodiyali) qo‘llanilishiga asoslangan nutq shaklidir”. [Axmanova O.S., 1968,. 69] Yuqorida keltirilgan ta’rif va tavsiflarda so‘z o‘yini va kalambur kabi tushunchalar ajratib ko‘rsatilganligi va mualliflar ularni ifodalar tuzilishi xususiyatlaridan kelib chiqib, ajratganliklarini kuzatishimiz mumkin.

Y.P.Xodakovaning fikricha, kalamburning vujudga kelishi uchun so‘z o‘ynini qurilmasi zarur bo‘lib, mazkur strukturaning asosiy maqsadi esa gapiruvchi ifdasining belgilangan vaziyat va tinglovchiga nisbatan hazil, kinoya, hajviy, satirik munosabatini aks ettirishi zarur. Vaholanki, keltirilgan kontestda bunday intilish bo‘lmasa, demak, so‘z o‘yini qurilmasi ham mavjud bo‘lmay, kalambur haqida ham gap bo‘lishi mumkin emas”. Bir nechta ilmiy nashriyotlarda kalambur – paronomaziya (talaffuzlari o‘xshash, ammo ma’nolari har xil so‘zlarning kalamburga oid jipslashgan stilistik shakli) kabi terminiga tenglashtirilganligini ham kuzatishimiz mumkin. Shu jumladan, A.V.Filippov “paronomaziyaning kalamburning sinonimi”. [Filippov A.V. va boshqalar 2010, 143.] deb ataydi. Ammo, shuni aytish kerakki, paronimlar yordamida yuzaga keluvchi stilistik effekt, aynan bir hil emas, balki talaffuzlari o‘xshash so‘zlar asosida quriladi. Masalan, agarda omomnimlar talaffuzda to‘liq mos kelsa, paronimlar, aksincha, sodir bo‘ladigan hodisadir. Ma’lumki, omofonlar va omograflar kalamburning asosiy manbayi sifatida qabul qilingan (omofonlar – bu talaffuzlari bir xil, ammo yozilishi va ma’nolari har xil so‘zlar (masalan: son – sun, hour – our, meet – meat) bo‘lib, omograflar – bu yozilishi bir xil, ammo talaffuzi

turli xil soʻzlardir (masalan, can – qila olmoq, banka), live – (yashamoq, onlayn translyasiya) wave – (toʻlqin, silkitmoq, qoqmoq, qanot qoqmoq, qoʻl silkitib chaqirmoq, ishora qilmoq). Yuqorida keltirilgan kalambur va soʻz oʻyini kabi tushunchalarining ajratilishi kerak, degan fikrining davomi sifatida L.K.Bobilevaning quyidagi taʻkidlarini keltirishni maʼqul koʻrdik: “Agarda kalambur – bitta soʻzning turli maʼnolarini yoki ikkita oʻxshash talaffuz etiluvchi soʻzlarning parodiya, hajv tarzida qoʻllanilishiga asoslangan nutq shakli boʻlsa, unda soʻz oʻyini – bu boshqa har xil soʻzlarga nisbatan alohida bir soʻzning turli maʼnolarining vujudga kelishidir” [Bobileva L.K.. 1973, 156] Umuman, boshqa stilistik vositalardan farqli oʻlaroq, kalamburning bir xil saviyadagi ikki qismdan iborat ekanligi kabi omili uning oʻziga xos lingvistik xususiyatini belgilaydi. Shuni taʻkidlash kerakki, yuqorida koʻrsatilgan kalamburning ikki qismlari nafaqat qarama-qarshi qoʻyilib, balki dialektik jihatdan bir butunga birlashtiriladi ham. Vositaning har bir qismi alohida mazmunga ega boʻlib, ammo talaffuzlari oʻxshashligi kabi xususiyati beixtiyor kalamburning hosil boʻlishiga toʻliq asos yaratadi. Shuningdek, fonografik va semantik munosabatlar asosida yaratilgan kalamburlarning bir nechta turlarini ajratish mumkin. Shuningdek, yuqorida biz kalambur terminini belgilash kabi muhim masalani oʻrganishga harakat qildik. Aslida, fanda kalambur tushunchasiga oid koʻplab tavsiflar keltirilgan boʻlib, hamon mazkur til hodisasi xususida aniq bir toʻxtamga kelinmagan. Kalambur – bu turli maʼnolarga ega, ammo bir xil talaffuz etiladigan yoki oʻxshash talaffuz etiladigan soʻzlar, soʻzlar guruhi, bitta soʻz yoki soʻz iborasining turli maʼnolarining komik tarzda qoʻllanilgan stilistik nutq iborasi yoki maʼlum muallifning miniaturasidir. Maʼlumki, kalambur termini tasnifi muammosiga oid koʻplab izlanishlar amalga oshirilgan. Bu kabi tadqiqotlar bir-biridan kalamburga oid tafsilotlari, batafsil tekshiruvlari bilan birmuncha ajralib turadi. Shuningdek, olimlar kalamburning turli, yaʼni semantik jihatdan (polisemiya, omonimlar, omoformalar) yoki fonetik jihatdan (masalan, omofonlar) kabi koʻrinishlarini oʻrganadilar.

Leksik “bazoviy” hodisalarga muvofiq, A.P.Skovorodnikov kalamburning keyingi turlarini ajratib bergan: – polisemik; – omonimik; – antonimik; – paronimik; – “mualliflik etimologiyasiga” asoslangan leksemalar.¹ Kalambur tarjimasida muammosi tarjimashunoslikning tor sohasini tashkil etasa-da, uni tadqiq etish qiziqarli va istiqbolli vazifalardandir [Skovorodnikov A.P.,2004,129]. Kalambur tarjimasida mutarjim, eng avvalo, muallifning niyati yoki vositaning shaklini asrab qolish kabi muammolariga duch keladi. Aslida, muallifning kalamburni yaratishdan asosiy maqsadi mazmun va ifoda usulining nomutanosbligi yordamida tinglovchining eʼtiborini jalb etish yoki uni kuldirishdan iborat. U.Shekspirning “Hamlet” asaridan olingan kalamburning Jamol Kamolning aslyatdan amalga oshirgan oʻzbek tarjimasida tahlillarni keltiramiz: Claudius: But now, my cousin Hamlet, and my son, – Клавдий: Qalay jiyan-oʻgʻlonimiz Hamlet bu nafas? Hamlet: A little more than kin, and less than kind.² Ҳамлет: Оʻgʻilligi yolgʻon, lekin jiyanligi rost. ³ (J.Kamol tarjimasida) Ingliz tilidagi kin – qarindosh, avlod – ajdod va kind – mehribon, iltifotli, xushmuomala, qadrlil, aziz, samimiy kabi maʼnolarga ega. Bu yerda Klavdiy Hamletdan my cousin – jiyanim va my son – oʻgʻlim deb soʻzlarni oʻz lugʻaviy maʼnolarida qoʻllaydi. Aslyatdan keltirilgan misolda til vositalari va asar

syujetining bevosita bog‘liq ekanligi aniq ko‘rinib turibdi. Ya’ni, asarni o‘qiganda haqiqatdan ham Hamlet nutqidan o‘zining va Klavdiyning, hatto qarindoshdan ham yaqinligi (amaki-jiyan, o‘gay ota-o‘gay o‘g‘il) ammo ularning munosabatlari hech ham samimiy emas ekanligiga nisbatan ifodalagan kinoyasini payqash mumkin. Asar boshida Laert bilan bo‘lgan birinchi suhbatini tugatgach, Klavdiy Hamletga yuzlanib, “But now, my cousin Hamlet, and my son” (so‘zma-so‘z tarjimasi – “Endi esa, mening jiyanim Hamlet va mening o‘g‘lim”), ya’ni, Klavdiy Hamletga qarab, “jiyan” deganida ularning qarindosh ekanligini va “o‘g‘-lim” deganida, endi qarindoshdan ham yaqinligini nazarda tutadi. Intellektual obraz sifatida Hamlet qirollikdagi o‘zgarishlarni boricha qabul qilmasligi tayin va atrofida ro‘y berayotgan voqealar to‘g‘risida atroflicha fikr yuritishi, tabiiy. Shuning uchun ham o‘zining jiyanligini tan olsa-da, amakisiga o‘g‘il bo‘lganligi to‘g‘risida hali xulosa qilishga shoshilmaydi. Shuningdek, tragediyadagi Hamletning ilk nutqida ham ikki ohangdosh so‘zlar o‘yini qatnashgan (kin/kind). Ko‘rinadiki, Klavdiy Hamletga qarab “jiyan” va “o‘g‘lim” deganida shahzoda “a little more than kin and less than kind” kabi javobini keltiradi. Ya’ni, o‘z javobida bosh obraz amakisining jiyaniga ko‘rsatayotgan xushomadlariga ishonmasligini nazarda tutadi. Demak, qirolning quruq dabdabali “Qalay jiyano‘g‘lonimiz Hamlet bu nafas?” kabi savoliga motamdor shahzoda javobining pragmatikasidan – qarindoshdan yaqinroq, ammo hech ham iltifotli emas kabi kinoyali mazmunni tushunib olish mumkin. Tarjima-dagi kalamburda semantik siljish minimal darajada bo‘lib, J.Kamol Shekspir matnining asl mohiyatini anglagan holda, yuqorida Klavdiyning shahzodani “my cousin” (jiyan) va “my son” (o‘g‘lim) deb boshlab bergan zanjirning mantiqiy davomi sifatida o‘z tarjimasida “O‘g‘illigi yolg‘on, lekin jiyanligi rost.” kabilarning kontrastida dramaturg bandining parodiya usuhgglini asray olgan. Mutarjimning tarjima varintini tanlashdagi qo‘llangan strategiyasi natijasida ikki xil interpretatsiyaga undovchi situativ analogning yaratilishiga olib kelingan. Kalambur o‘girmasida so‘zma-so‘z tarjima usulini qo‘llash orqali kutilgan natijaga erishish, amrimahol, chunki bunday strategiya vosita elementlaridagi semantik va sintaktik og‘ishlarga zamin yaratadi. Shu sababli mutarjimlar kalambur tarjimasida turli tarjima usullari, ya’ni kalka, tushirib qoldirish yoki kompensatsiya kabilarni qo‘llaydilar.

Demak kalambur ham stilistik vositalardan biri bo‘lib muallif tomonidan to‘g‘ri qo‘llanilganda asarning ta’sirchanligini oshiradi, qahramon emotsiyasini yaqqolroq namoyon qiladi va o‘quvchi e’tiborini jalb qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. М., 1968,69.
2. Bobileva L.K. “Обыгрывание слов как стилистический приём”. 1973. 39. 156)
3. Filippov A.V., Romanova N.N. Словарь речевого общения: этика, прагматика, психология, 2010, . 143.
4. Lekhin I.V., F.N.Petrov “Словарь иностранных слов”. Изд.3-е, М., “Русский язык”, 1988, . 254
5. Norman B.Y. “Игра на гранях языка”, 2006,8.
6. Ojegov I. “Словарь русского языка. 70000 слов”. 1989, 734.

7.Skovorodnikov A.P.. О понятии термина «языковая игра». Филологические науки, 2004,129.